

„Interesul național“ în Bulgaria actuală: politică și istoriografie*

În timpul campaniei pentru alegerile prezidențiale din Bulgaria (27 octombrie – 3 noiembrie 1996), „interesul național”/„interesele naționale” – „problema națională” au revenit foarte frecvent în dezbaterele din mass-media, interviuri, mitinguri electorale în care protagoniștii au fost candidații (13 cupluri inițiale, 12 rămase în cursă – Constituția prevede și funcția de vicepreședinte). Din candidații lansați în competiție, trei cupluri aveau șanse reale – la mare distanță de celelalte – de a trece în turul al doilea. Rezultatele oficiale au confirmat previziunile sondajelor.

Este vorba de cuplul Petăr Stoianov – Anton Kavaldjiev (cca. 44% din voturi în primul tur, 63% în turul al doilea), reprezentând opoziția de dreapta denumită *Forțele Democratice Unite*. Este o coaliție politică formată din *Uniunea Forțelor Democratice* (UFD) – o coaliție mai mică –, fracțiunea cea mai importantă a *Uniunii Naționale Agrariene*, o aripă a *Partidului Democrat* și *Mișcarea pentru Drepturi și Libertăți* (partidul etnicilor turci).

Al doilea cuplu a fost format din prof. Ivan Marazov – Irina Bokova, reprezentând o coaliție de stânga denumită „Împreună pentru Bulgaria”. Acest bloc a fost format din *Partidul Socialist Bulgar* (PSB) și o modestă fracțiune a *Uniunii Naționale Agrariene*; a obținut cca. 27% din voturi în primul tur și 37% în turul al doilea.

Al treilea cuplu a fost format din Jorj Gančev – Arlin Antonov și a reprezentat *Blocul Oamenilor de Afaceri Bulgari*, formațiune politică fondată recent. Blocul a obținut 22% din voturi în primul tur și a fost practic arbitru în turul al doilea, deși liderul a declarat public că lasă electoratului libertatea opțiunii. Este evident că victoria categorică obținută de Petăr Stoianov nu ar fi fost posibilă fără contribuția majorității partizanilor lui Jorj Gančev.

*

Ce înseamnă „interesul național” pentru elita politică din Bulgaria actuală? Să reamintim că după „revoluția de catifea” (10 noiembrie 1989), în contextul tranziției la pluralismul politic, una din deciziile noilor autorități de la Sofia a fost ca sărbătoarea națională a Bulgariei să fie celebrată la 3 martie. Semnificația este foarte clară; este vorba de data semnării Tratatului de pace ruso-turc din 1878, prima și singura recunoaștere internațională, evident parțială, a „Bulgariei Mari”. După câteva luni, prin Tratatul de la Berlin, din noul stat nu a mai rămas decât un principat autonom în frontiere mult reduse. Reconstituirea Bulgariei de la San Stefano a fost și a rămas idealul național al factorilor de decizie de la Sofia, chiar dacă formele și

mijloacele au variat, iar în timpul regimul comunist a prevalat frecvent „internaționalismul” promovat de Moscova, fără să fie însă ignorate total obiectivele naționale.

După 1878, cercurile politice bulgare s-au străduit să utilizeze orice împrejurare externă, considerată favorabilă, pentru refacerea, chiar și numai parțială, a statului în frontierele de la San Stefano. Au fost și succese definitive, precum Unirea Rumeliei Orientale (1885), dar și temporare, transformate apoi în „catastrofe naționale”: criza balcanică (1912-1913), prima conflagrație mondială (1915-1918), al doilea război mondial (1941-1944).

După 1990, nici un om politic serios, nici o forță politică importantă nu au putut face abstracție de „interesul național”. În fapt, apărarea lui înseamnă promovarea ideii realizării „unității naționale”, pe cale pașnică, firește, într-un viitor nedefinit, în virtutea dreptului la autodeterminare și a drepturilor omului statuate de tratatele internaționale în vigoare și puse în valoare de experiențele istorice ale ultimilor ani, cu rezultate diferite, dacă ne gândim, de pildă, la unitatea germană sau la dispariția unor federații mai mult sau mai puțin reale: U.R.S.S., Iugoslavia, Cehoslovacia.

„Unitatea națională” înseamnă statul în frontierele lui „etnice”, legitimate de „dreptul istoric”. Este vorba de teritorii considerate „bulgare”, care se află actualmente în granițele statelor vecine:

1. în R.F. Iugoslavia (Serbia și Muntenegru): așa-numitele, privind de la Sofia, „ținuturi occidentale”;
2. în Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei (FYROM): Macedonia vardariana;
3. în Grecia: Macedonia egeeană și Tracia occidentală;
4. în Turcia: zona Adrianopol;
5. în România: Dobrogea.

„Interesul național” presupune, de asemenea, apărarea drepturilor minorităților bulgari din afara granițelor și cultivarea raporturilor cu diaspora, comunitățile bulgare care nu intră sub incidența convențiilor internaționale privind minoritățile.

Într-o formă sau alta, aceste componente ale „interesului național” se regăsesc în demersurile elitei politice bulgare din ultimii ani, fie în contextul competiției interne pentru putere, fie în manifestări de politică internațională.

De pildă, în ceea ce privește „drepturile istorice” asupra unor teritorii din afara frontierelor, președintele ales al Bulgariei, Petăr Stoiانov, s-a referit public la *Macedonia*, *Tracia* și *Mizia*. Discursul public al candidaților stângii în alegerile prezidențiale a fost mai puțin incisiv în domeniul „interesului național”. Una din explicații ar putea fi faptul că la Belgrad, Skopje, Atena și București se aflau atunci la putere guverne autointitulate socialiste, ca și cel bulgar.

Evaluarea rezultatului final al prezidențialelor – victorie detașată a candidaților coaliției de dreapta – nu poate trece peste semnificativa pondere a „problemei naționale” în programul electoral.

În ce măsură istoriografia bulgară din ultimii ani susține această renaștere a preocupărilor politice pentru afirmarea „interesului național”? Este evident că, după 1990, s-au produs mutații importante și în frontul istoric, de la renunțarea la

mari proiecte științifice mai vechi sau mai noi la legea „decomunizării” și recenta ei abrogare, de la desființarea unor institute de cercetare la apariția altora noi și reluarea publicării unor periodice dispărute în regimul comunist și, în sfârșit, avalanșa de sinteze, ediții de izvoare, monografii și studii vizând restabilirea „adevărului istoric”.

În cele ce urmează, vom încerca să vă oferim unele informații și considerații privind dinamica istoriografiei bulgare în raport cu „interesul național”; avem în vedere cu precădere problemele istoriei Bulgariei după 1878.

1. *Câteva generalități*

Pentru a marca împlinirea a 1300 de ani de la constituirea statului bulgar (1981), cercetarea istorică a primit misiunea începerii elaborării unui tratat academic de „Istorie a Bulgariei” în 14 volume. Cu o ritmicitate inegală, până în 1991 – deci într-un deceniu – au fost publicate 7 volume, acoperind devenirea istorică din antichitate până în anul 1903 – Insurecția din Ilinden. În ultimii 5 ani nu a apărut volumul al 8-lea; avem toate motivele să credem că proiectul a fost abandonat din rațiuni care aveau în vedere, neîndoielnic, și modul de abordare a „interesului național”. După 1990, în contextul transformărilor profunde din viața societății bulgare, s-a impus deci elaborarea unei sinteze care să încerce restabilirea „adevărului istoric” în probleme fundamentale ale devenirii naționale. În consecință, în 1993 a fost publicată „Istoria Bulgariei” într-un volum masiv¹. Câteva observații: perioada până în anul 679 a fost expedită într-o „Introducere” de 13 pagini; istoria dintre anii 679 și 1944 a fost împărțită în cinci secțiuni distincte – inegale ca întindere – cu autori diferiți – nici unul dintre ei nu a făcut parte din Comitetul general de redacție al proiectului în 14 volume; semnatarii și-au asumat totală responsabilitate individuală pentru opiniile exprimate. Fiecare parte este însoțită de anexe – bibliografii selective și, în funcție de perioada analizată, glosare, fragmente de izvoare, un catalog al partidelor politice. În final, un tabel cronologic are drept limite anul 354 – cea mai veche atestare documentară a bulgarilor în „Cronograful anonim de la Roma” – și 9 septembrie 1944, cu două formulări: noaptea de 8/9 septembrie – „guvernul este arestat” – și 9 septembrie – „la radio este anunțată componența noului guvern al Frontului Patriei”; s-a renunțat deci la conceptul de „revoluție socialistă”. În ansamblu, limbajul autorilor diferă sensibil de cel utilizat până în 1990, iar referirile și demersurile privind „interesul național” sunt mai accentuate, reluându-se teme din istoriografia interbelică.

Tot din nevoia informării unui public mai larg, în același an a apărut volumul „Texte și documente privind istoria Bulgariei” referitoare la perioada 681-1947². Cuprinde, în general, izvoare deja editate – unele însă în deceniile interbelice cu circulație restrânsă – și câteva inedite, de la un fragment din Iordanes până la câteva articole din Constituția R.P. Bulgaria din 4 decembrie 1947. Lucrarea are două anexe: cronologia Adunării Naționale (tip, președinte, durată) și lista guvernelor (durată, premier), ambele pentru perioada 1879-1948.

Atenția acordată surselor legitimând „interesul național” este evidentă. Este vorba, în fapt, de o crestomație, îndeosebi cu valoare didactică, dar și educativ-patriotică.

O întreprindere mult mai serioasă, menită să pună în circulație cele mai importante izvoare edite, dar mai ales inedite, privind istoria modernă a Bulgariei, a început în 1994, când a apărut volumul I, partea I din „Istoria bulgarilor 1878-1944 în documente”, anunțată în trei volume. Tomul I acoperă perioada 1878-1912³; partea a II-a, publicată în 1996, pune clar în lumină „interesul național”, pentru că documentele se referă exclusiv la „Bulgarii din Macedonia, Tracia și Dobrogea”⁴.

Editarea izvoarelor istoriei moderne a devenit o preocupare prioritară. Refeindu-ne acum la cele cu caracter general, am remarcat un fapt: în 1978, Comisia pentru editarea documentelor diplomatice de pe lângă Ministerul Afacerilor Externe al Bulgariei publica primul volum masiv dintr-o serie care intenționa să acopere perioada 1879-1944. Acest volum, intitulat „Politica externă a Bulgariei. Documente și materiale”, se referea la anii 1879-1886⁵. După o pauză de 17 ani, în 1995 au apărut următoarele două tomuri: volumul al II-lea, 1886-1887, și volumul al III-lea, partea I, 1887-1890⁶. Evident că și în aceste ediții se află informații, preponderent inedite, utile înțelegerii poziției guvernelor de la Sofia față de „interesul național”, dar și a altor state în raport cu conceptul.

În acest curent al eforturilor de restituire a întregii istorii pot fi incluse și unele instrumente de lucru sintetice precum volumul „Partide, organizații și mișcări politice din Bulgaria și liderii lor, 1879-1949”⁷, în fapt o sumă de micromonografii mai puțin convenționale în limbaj, sau ghidul-album „Conducătorii politici bulgari, 1879-1994”⁸ – fotografii și date cronologice privind funcția șefilor de stat, președinților Sobraniei și primilor miniștri, în ultimul caz și componența cabinetelor. Rețin atenția anexele – „Pierderi și câștiguri teritoriale” – 9 hărți istorice comentate de la frontierele statului fixate la San Stefano până la cele recunoscute după ultima conflagrație mondială. Comentariul la harta Bulgariei de la San Stefano ilustrează fără echivoc „interesul național”: „În frontierele statului bulgar nou creat intră toate teritoriile Peninsulei Balcanice a căror populație majoritară este de origine bulgară: *Mizia, Tracia și Macedonia*. În afara granițelor statului rămân: *Dobrogea de nord* (predată României din cauza Basarabiei luată ei de Rusia), *Niș și zona înconjurătoare* (cedate Serbiei și Moraviei meridionale) și *regiunea Timocului* (sublinieri în text – C.I.), ocupată de prințul Miloș încă din 1833”⁹.

Dincolo de alte considerații posibile, nu putem încheia această primă parte a analizei noastre fără a aminti că la Institutul de Istorie al Academiei Bulgare de Științe funcționează o secție numită „Problema națională după Congresul de la Berlin”, distinctă de cea privind istoria Bulgariei între 1878 și 1944. Secția menționată are specialiști pentru toate teritoriile vizate de conceptul „interesului național”; aceștia nu sunt singurii din Bulgaria, ci doar o mică parte.

2. Macedonia

Din punctul de vedere al „interesului național”, problema Macedoniei ocupă locul central în politica externă a Bulgariei. Nici o personalitate din elita actuală nu poate să ignore acest „dosar”, chiar dacă abordările sunt diferite în ceea ce privește rezolvarea lui. Ideea fundamentală este că populația slavă – majoritară – din FYROM este *bulgară*, deci nu există o limbă, cultură, istorie și civilizație *macedoneană slavă* (a se face distincție de *macedonismul* de istorie și civilizație *greacă*,

vechi de aproape 2500 de ani), ci numai *bulgară*. Există, de asemenea, o puțin numeroasă minoritate *slavă* în Macedonia greacă (în terminologia bulgară „Macedonia egeeană”) și aceasta este *bulgară*.

Problema Macedoniei a fost unul din punctele forte ale campaniei electorale pentru prezidențiale a candidatului Opoziției de dreapta. Nu întâmplător, cu puțin timp înaintea primului tur, Petăr Stoianov a primit sprijin politic din partea unui număr de 7 organizații *patriotice și monarhiste*, între care influenta Organizație Revoluționară Internă Macedoneană – Uniunea Societăților Macedonene (ORIM-USM).

Într-un interviu acordat săptămânalului „Makedonija”, oficios al ORIM-USM (23 octombrie 1996), Petăr Stoianov declara: „Noi nu vă vom minți, noi nu vă vom trăda!”¹⁰. Aluzia la adresa ambiguității candidatului stângii în această problemă era directă și cu rădăcini istorice clare; PSB este succesorul declarat al Partidului Comunist; la Plenara PCB din 9 august 1946 s-a hotărât recunoașterea limbii și națiunii *macedonene*, decizie care a avut drept consecință „macedonizarea” regiunii Pirin din Bulgaria, considerată parte a Macedoniei istorice, proces petrecut în anii 1946-1947, perioadă de maximă prietenie între Bulgaria și Iugoslavia, după care a urmat excluderea lui Tito dictată de Stalin și Kominform.

Decizia din 1946 este considerată de forțele de dreapta actuale drept un act de înaltă trădare a „interesului național”, cea mai gravă greșeală de politică externă din istoria modernă a Bulgariei.

Candidații stângii la prezidențiale au avut o poziție mult mai rezervată față de problema Macedoniei, observând că trebuie respectată ordinea constituțională din FYROM; a fost evocat chiar articolul 149 din Constituția acestui stat, care stipulează că Republica Macedonia are dreptul să protejeze „poporul macedonean” din afara granițelor statului (concepția lui Tito dinaintea „schisme”), fiind vizate direct Bulgaria și Grecia¹¹.

Poziția cea mai radicală în problema Macedoniei o are ORIM-USM, și atitudinea ei este împărtășită, deschis sau tacit, de toate forțele politice de dreapta. Revendicându-se de la curentul ilustrat de Todor Aleksandrov și Ivan Mihailov – nu și de generalul Aleksandăr Protogherov –, noua ORIM-USM a fost reconstituită legal în ianuarie 1990 ca o organizație culturală. La al III-lea Congres (Kjustendil, 24-25 martie 1995), s-a constatat că organizația avea 180 de filiale locale, cu cca. 12.000 de membri¹². Organizația are o conducere colegială de trei co-președinți (vechiul sistem al ORIM din perioada Todor Aleksandrov); să reținem că cel mai activ dintre ei în relațiile publice este Krasimir Karakașanov (născut în 1965), absolvent al Facultății de Istorie a Universității din Sofia. În ORIM-USM există un puternic curent pentru transformarea ei în partid politic; organizația are deja doi deputați (de Blagoevgrad, fosta Gorna Djumaia, și Kjustendil – fiefuri tradiționale în perioada interbelică), aleși pe listele UFD. ORIM-USM dispune, se pare, de importante resurse financiare și strânse contacte cu diaspora bulgară, organizată după primul război mondial, dar mai ales de Ivan Mihailov în timpul exilului început în 1934; are o editură, o agenție și un organ de presă central, librării, săli de conferințe, cluburi, finanțează un institut de cercetări științifice umaniste (*Makedonski Naučen Institut*), care a început reeditarea revistei trimestriale „Makedonski pregled”. Recent, în această revistă a fost publicat un amplu studiu despre Ivan Mihailov (27 august

1896 – 5 septembrie 1990), cu prilejul centenarului nașterii; alături de Todor Aleksandrov (asasinat în 1924), Ivan Mihailov este considerat o personalitate legendară a mișcării pentru eliberarea Macedoniei, deși în 1934 un tribunal din Sofia l-a condamnat la moarte în contumacie, iar pentru regimul comunist a fost un „fascist“, un „naționalist-șovin“. Să observăm că studiul este semnat de istorici recunoscuți precum Dobrin Mičev, Dimităr Goțev, Trendafil Mitev¹³. Se poate afirma deci că poziția ORIM-USM se bucură de sprijinul științific al unei bune părți a istoriografiei bulgare actuale, iar organizația sponsorizează importante proiecte de cercetare. Iată un succint inventar, evident selectiv, al producțiilor recente ale istoricilor bulgari referitoare la istoria modernă a Macedoniei.

a) *Ediții de documente*. Avem în vedere atât izvoare care privesc direct Macedonia, cât și ediții cu caracter mai larg, ilustrând „interesul național“, dar în care ponderea „dosarului“ macedonean este semnificativă. În prezentare, vom adopta criteriul cronologic al problematicii abordate de autori; nu vom reveni la publicațiile deja menționate.

În 1994 a început editarea unei serii de documente intitulată „Macedonia văzută de consulii austrieci, 1851-1877/1878“ prin publicarea primului tom, 1851-1865¹⁴; acesta cuprinde materiale din arhiva Viceconsulatului Austriei la Bitolia, instituit chiar în 1851. Sunt 152 de documente din cca. 3000 acoperind perioada până în 1878 conservate la Staatsarchiv din Viena; nu lipsesc informațiile relative la români și aromâni.

Tot pe baza unor surse vieneze a fost alcătuit și volumul „Bulgaria în documente diplomatice austro-ungare, 1879-1885“, publicat în 1993, culegere cu un conținut evident mai larg, dar suficient de interesant și pentru problemele Macedoniei¹⁵.

Interesul pentru izvoarele externe nu e nou în istoriografia bulgară și faptul este perfect explicabil, pe de o parte din cauza absenței statului timp de aproape cinci secole, iar pe de altă parte pentru că, după renașterea statală, o serie de teritorii considerate etnic bulgare au rămas în afara frontierelor. Astfel, tot în 1993, sub egida Institutului Științific Macedonean a început editarea seriei „Documente diplomatice britanice privind problema națională bulgară“, cu intenția acoperirii perioadei dintre reconstituirea statului și războaiele balcanice. Primul volum cuprinde 115 documente de la Public Record Office din Londra, august 1878 (începutul răscoalei din Kresna-Razlog) – iulie 1893 (constituirea ORIM), care se referă cu precădere la situația și conflictele din Macedonia și Tracia adrianopolitană aflate sub dominația otomană (rapoarte ale diplomaților acreditați la Sofia, Veliko Târnovo, Plovdiv, Constantinopol, Adrianopol, Salonic, Serres, Drama)¹⁶.

Dacă aceste ediții au în sine un caracter științific, au apărut și volume deliberat partizane prin concepția selecției izvoarelor precum cel din 1995 – sub aceeași egidă – intitulat „Propaganda greacă și sârbă în Macedonia. Noi documente“¹⁷.

Mai interesant ni se pare un volum – publicat tot în 1995 – cu piese din arhiva personală (jurnal, rapoarte diplomatice, scrisori) a lui Atanas Šopov, consul general al Bulgariei la Salonic între anii 1909 și 1913¹⁸, în care găsim și statistici privind pe aromâni.

În ultimul deceniu au fost publicate și alte volume de documente externe referitoare la istoria Bulgariei după 1918, în care activitatea ORIM și acțiunile poli-

tico-diplomatice ale guvernelor de la Sofia vizând „interesul național“ sunt bine conturate. De pildă, în 1985, o Comisie mixtă a Academiei de Științe din Sofia, Praga și Bratislava a început publicarea unei serii de „Îzvoare ceh și slovace privind istoria Bulgariei“. Primul volum (1985)¹⁹ a acoperit perioada 1 decembrie 1918 – 31 decembrie 1925, al doilea (1987)²⁰ cuprinde documente date între 5 ianuarie 1926 și 30 iunie 1931, iar ultimul, apărut în 1994²¹, din intervalul 6 iulie 1931 – 11 mai 1934. Fondurile arhivistice din Cehia și Slovacia, mai ales corespondența diplomatică, oferă detalii interesante privind aspectele internaționale ale problemei macedonene în primii 15 ani interbelici.

Deși nu atât de prețios pentru analiza noastră, dar util, în această categorie ar putea fi inclus și rodul unei colaborări academice între Sofia și Varșovia, și anume primul volum – publicat în 1988 – din seria „Relații bulgaro-polone, 1918-1944. Documente și materiale“²². Un al doilea volum nu a apărut încă, probabil și din cauza dispariției partenerului polon, „Institutul pentru țările socialiste“.

Recent au fost publicate și două volume de documente, îndeosebi germane, privind politica externă a Bulgariei în timpul celui de al doilea război mondial. Primul – publicat în 1992²³ – se intitulează „Bulgaria – aliatul capricios al celui de al III-lea Reich“, cu documente din perioada 22 octombrie 1940 – 12 septembrie 1944. Al doilea – editat în 1995²⁴ – „Bulgaria – adversarul nerecunoscut al celui de al III-lea Reich“ – are drept limite cronologice 30 august 1944 – 19/20 decembrie 1945. Ambele oferă informații valoroase despre statutul Macedoniei și Traciei egeene sub regimul de ocupație al puterilor Axei; ele permit analiza raportului dintre intențiile și dorințele Bulgariei în legătură cu destinul acestor provincii și limitările, din rațiuni geopolitice și strategice, impuse de Germania.

b) *Alte izvoare (jurnale, amintiri, memorii, corespondență, arhive personale, reediții)*. Cu referiri directe sau tangențiale la istoria modernă a Macedoniei și Traciei, acest gen de izvoare oferă multe detalii prețioase, un tablou colorat, nuanțea-ză anumite atitudini. Fără a opera o ierarhie valorică, vom prezenta câteva surse din această categorie, păstrând ordinea cronologică a problematicii evocate.

Una din personalitățile cele mai puternice ale vieții politice bulgare în ultimele două decenii ale veacului al XIX-lea a fost, neîndoielnic, Ștefan Stambolov, re-gent (1886-1887) și prim-ministru (1887-1894), asasinat de „profesioniști cu contract“ în Capitală, la 6 iulie 1895. Unele informații utile pot fi găsite în sinteticul său „Jurnal“, publicat în 1991²⁵, și în primele două volume ale „Arhivei personale“, editate în 1994-1995²⁶.

În 1893 a fost constituită la Salonic Organizația Revoluționară Internă Macedoneană și din regiunea Adrianopol (ORIMA); în 1995 a fost publicată o scurtă istorie a mișcării pe baza mărturiilor fondatorilor ei²⁷, în care au fost incluse texte care permit o înțelegere mai nuanțată a sciziunilor de mai târziu.

Un interes particular îl prezintă „Correspondența personală“ a lui Ivan Gheșof²⁸, prim-ministru într-o perioadă crucială din istoria Bulgariei, 16 martie 1911 – 1 iunie 1913. Este vorba de un număr de 127 de scrisori din perioada 16 septembrie 1866 – 21 aprilie 1923. Evoluția crizei balcanice, cu toate implicațiile ei pentru destinul Macedoniei, Traciei și Cadrilaterului, este surprinsă cu luciditate de omul politic eliberat de constrângerile funcției oficiale.

Despre aceeași perioadă, dar mai ales despre Conferința de pace de la București (1913), la care a participat, ne informează în „Memoriile” sale Simeon Radev²⁹, cunoscut publicist și diplomat cu îndelungată carieră.

Vasile Radoslavov a fost figura politică bulgară dominantă, alături de țarul Ferdinand, în timpul primei conflagrații mondiale. Prim-ministru întâia dată în perioada 16 august 1886 – 26 iunie 1887, el a revenit în fruntea guvernului imediat după declanșarea celui de al doilea război balcanic (4 iulie 1913), funcție pe care a deținut-o în două cabinete până la 21 iunie 1918. A fost, alături de suveran, principalul artizan al intrării Bulgariei în conflict de partea Puterilor Centrale. Memoriile sale – „Bulgaria în criza mondială” – au fost publicate prima dată în 1923 și retipărite, însoțite de un amplu studiu introductiv în 1993³⁰. În mod firesc, problemele Macedoniei, Traciei și Dobrogei revin frecvent în lucrarea sa, care se referă la întreaga perioadă de după 1878.

În aceeași categorie de mărturii, prețioase pentru analiza conceptului de „interes național” în anii primului război, poate fi inclus și amplul volum de memorii al lui Petăr Peșev, al doilea om ca importanță în Partidul Liberal (radoslavist) și ministru al educației naționale în guvernele Vasil Radoslavov (1913-1918). Intitulate „Evenimentele istorice și militanți din ajunul Eliberării noastre până astăzi. Cu note despre viața mea. Auzite, văzute și trăite”, mărturiile lui P. Peșev au fost publicate de două ori, în 1925 și 1929, după ce autorul s-a aflat în închisoare în tot timpul guvernării agrariene și în primul an al regimului Aleksandăr Tănkov, ca de altfel toți miniștrii radoslaviști, considerați responsabili pentru a „doua catastrofă națională”, cea din 1918; ele au fost reeditate în 1993 cu un studiu introductiv³¹.

Reconstituirea, chiar dacă nu formal cu aceleași obiective, a ORIM și recrudescența activității organizației după 1990 au fost însoțite de punerea în circulație a unor informații, altădată tabu, despre liderii ei sau reeditarea unor lucrări sau arhive ale acestora. Este cazul, de pildă, al publicării în 1994 a „Jurnalului și corespondenței” lui Todor Aleksandrov din anii 1915-1918³²; se știe că „voievodul” a fost ofițer de stat major al armatei operative din Macedonia, decorat de Kaiserul Wilhelm al II-lea pentru serviciile aduse Germaniei.

Au fost republicate, de asemenea, unele din lucrările lui Ivan Mihailov, deși nu încă faimoasele sale memorii redactate și editate în exil. Este vorba de texte precum „ORIM”³³, „Stalin și problema macedoneană”³⁴, „Asasinarea lui Todor Aleksandrov”³⁵, „Macedonia – Elveția Balcanilor”³⁶.

Să menționăm și faptul că au fost publicate și texte-document menite să „justifice” unele asasinate politice instrumentate de ORIM în anii '20: Praga (26 august 1923) – uciderea lui Raiko Daskalov – ministru al agriculturii, comerțului și afacerilor interne în cele două guverne conduse de Aleksandăr Stamboliiski (1919-1923), ulterior ministru în Cehoslovacia; Milano (23 decembrie 1924) – asasinarea lui Petăr Čeaulev, fost membru al conducerii ORIM, suspectat de idei federaliste după semnarea „Manifestului din mai 1924” și moartea lui Todor Aleksandrov; Viena (8 mai 1925) – atentat la Burgtheater, a cărui victimă a fost Todor Panița, vechi militant macedonean, acuzat de filozofism³⁷.

În aceeași categorie intră și volumul care motivează, din punctul de vedere al ORIM, uciderea generalului Aleksandăr Protogherov – lider al organizației după

dispariția lui Todor Aleksandrov – în plin centrul Sofiei, la 7 iulie 1928³⁸, dată după care Ivan Mihailov a devenit șef absolut.

Simptomatică este și republicarea amplului discurs susținut în Sôbranie la 27 aprilie 1930 despre problema Macedoniei de către Petăr Djidrov³⁹, născut la Štip în 1876, unul din liderii socialiștilor „largi“, dar și președintele uneia din cele două bănci macedonene din acea perioadă.

Unele informații interesante pot fi găsite și în „Amintirile“ lui Aleksandăr Malinov⁴⁰, șef de partid și prim-ministru de patru ori, ultima dată în 1931.

Pentru perioada celui de al doilea război mondial – atât de controversată în ceea ce privește „interesul național“ și statutul Macedoniei – valoarea masivului „Jurnal“ inedit al remarcabilului intelectual care a fost Bogdan Filov⁴¹, prim-ministru (16 februarie 1940 – 14 septembrie 1943) și regent (9 septembrie 1943 – 6 septembrie 1944) este de netăgăduit. Însemnările sale zilnice acoperă perioada 19 august 1939 – 3 septembrie 1944, câteva zile înainte de arestarea sa; executat la 1 februarie 1945.

c) *Sinteze, monografii, studii*. Contextul politic de după 1990 a oferit premise favorabile unei abordări de ansamblu a problemelor Macedoniei și Traciei în epoca modernă. În consecință, a fost inițiată elaborarea unui veritabil tratat în 4 volume asupra „Mișcării de eliberare națională a bulgarilor macedoneni și traci, 1878-1944“. Sub redacția generală a lui Dobrin Mičev, în 1994 a fost publicat tomul I, 1878-1893⁴², iar în anul următor, cel de al doilea, 1893-1903⁴³.

Aceste apariții au fost precedate în 1993 de editarea unui scurt îndrumar istoric referitor la Macedonia de la începutul Renașterii naționale până în anul 1934 – dizolvarea ORIM⁴⁴; „vocile“ se referă la personalități – nu numai bulgare –, evenimente, organizații, publicații. În același an, Institutul Științific Macedonean a inaugurat și publicarea unei serii de culegeri – dorită periodică – intitulată „Cercetări privind problema macedoneană“, distinctă de „Makedonski pregled“, prima apariție având peste 500 de pagini⁴⁵.

A fost necesară, de asemenea, și o istorie a ORIM din perspectiva actuală. Krasimir Karakačanov – amintit deja – și-a asumat această misiune, publicând sinteza „ORIM. 100 de ani de luptă pentru Macedonia“, care a cunoscut două ediții, 1994 și 1996; ultima, dublă ca volum față de prima, are următoarea dedicație: „Se închină tuturor patrioților din Republica Macedonia, care și astăzi poartă în inimă idealurile adevărate ale ORIM și luptă pentru împlinirea lor“⁴⁶.

Istoricii bulgari și-au îndreptat atenția și asupra poziției Marilor Puteri față de „interesul național“ înainte de primul război. Putem menționa monografia Ninei Diulgherova, „Problema națională bulgară în politica Rusiei și Austro-Ungariei, 1894-1903“⁴⁷ sau cea a lui Radoslav Mišev, „Austro-Ungaria și mișcarea bulgară de eliberare națională din Macedonia și Tracia adrianopolitană, 1893-1912“⁴⁸.

Acțiunile militare ale ORIMA și legăturile cu armata bulgară au constituit alte teme de interes; Todor Petrov s-a ocupat de „Armata ilegală a ORIMA în Macedonia și regiunea Adrianopol, 1899-1908“⁴⁹, Svetlozar Eldărov de „Frățiile secrete ale ofițerilor din armata bulgară și luptele de eliberare din Macedonia și regiunea Adrianopol, 1897-1912“⁵⁰, iar Dimităr Minčev de „Participarea populației din Macedonia în armata bulgară în timpul primului război mondial“⁵¹.

Cercetările privind „dosarul” Macedoniei după 1918 au subiecte diferite, unele practic noi în istoriografia bulgară, cum ar fi monografia lui Trendafil Mitev având drept titlu „Emigrația bulgară din America și luptele pentru eliberarea Macedoniei, 1919-1945”⁵² sau cea a Ilijanei Zaharieva, care se ocupă cu „Comuniștii greci, Kominternul și problema macedoneană, 1918-1940”⁵³.

Despre luptele propriu-zise din Macedonia și raporturile dintre Sofia și Belgrad au scris Vasil Vasilev, „Guvernul Uniunii Naționale Agrariene Bulgare, ORIM și relațiile bulgaro-iugoslave”⁵⁴, și Kostadin Palešutski, „Mișcarea de eliberare macedoneană după primul război mondial, 1918-1924”⁵⁵. Au apărut și ample studii speciale despre unele fapte de arme ale ORIM, cum ar fi atentatul de la Viena (1925), cu un titlu de „serie neagră”, „Împușcătură la Burgtheater”⁵⁶, asasinatul având drept țintă pe Todor Panița s-a produs în timpul spectacolului cu „Peer Gynt” și a fost opera Menței Karniceva, viitoarea soție a lui Ivan Mihailov. Să amintim că acest gen de lucrări nu sunt scrise de diletanți, ci de istorici profesioniști cu contribuții recunoscute. Spre comparație, astfel de titluri atractive nu lipsesc nici din bibliografia recentă a unor istorici de prestigiu precum Gheorghi Markov, actualul director al Institutului de Istorie, de exemplu, „Parola „Sabia”. Comploturile și loviturile de stat ale Ligii Militare, 1919-1936”⁵⁷ sau „Clopotele bat singure. Violență și politică în Bulgaria, 1919-1947”⁵⁸.

O premieră în istoriografia bulgară a fost publicarea în 1993 a documentatei monografii consacrate „ORIM (unificată)” datorată lui Dečio Dobrinov⁵⁹; este vorba de aripa de stânga din ORIM, care s-a desprins din organizație după moartea lui Todor Aleksandrov și s-a constituit ca forță politică autonomă în 1925, ilustrându-se prin concepțiile federaliste și legăturile cu Partidul Comunist Bulgar, Federația Comunistă Balcanică și Komintern; de altfel, s-a autodizolvat în anii 1936-1937, majoritatea militanților intrând în rândurile PCB.

După dispariția oficială a ORIM în urma loviturii militare de stat din 19 mai 1934 și a lui Ivan Mihailov de pe scena politică bulgară, s-a scris despre începutul reconcilierii dintre Sofia și Belgrad, proces care a culminat cu încheierea tratatului bilateral de „prietenie veșnică” (24 ianuarie 1937). S-ar fi putut crede că în acea perioadă componenta Macedonia a „interesului național” al Bulgariei ar fi fost ignorată. Pentru a risipi această eventuală impresie, Dobrin Mičev a publicat recent un studiu lămuritor, „Mișcarea națională de eliberare a bulgarilor macedoneni (19 mai 1934-1941)”⁶⁰.

Același istoric a analizat într-o amplă monografie, publicată în 1994, o temă extrem de controversată, din rațiuni politice, în istoriografia postbelică de la Sofia, Belgrad și Skopje: este vorba de „Problema macedoneană și relațiile bulgaro-iugoslave, 9 septembrie 1944-1949”⁶¹. Înțelegerea ei profundă nu poate face abstracție de proiectul federalist în zonă atât de vehiculat în primii ani postbelici. Nu întâmplător, tot în 1994, Milčo Lalkov a publicat lucrarea intitulată „De la speranță la deziluzie. Ideea federației în Sud-Estul balcanic, 1944-1948”⁶².

O mențiune specială pentru vasta lucrare „Macedonismul și rezistența Macedoniei împotriva lui”, semnată de Kosta Tărnušanov⁶³ (mort în octombrie 1996), considerat o personalitate de excepție a mișcării bulgarilor macedoneni din secolul nostru. Născut în Macedonia, el s-a implicat în activitățile antisârbești ale studen-

ților din Skopje în perioada interbelică, a fost membru marcant al organizației acestora, coordonată de ORIM, s-a stabilit apoi în Bulgaria. În 1941, după intrarea trupelor bulgare în Macedonia, a fost inspector școlar la Prilep, iar după război a revenit în Bulgaria. În 1978 – an în care în Bulgaria au apărut multe lucrări consacrate istoriei Macedoniei, prilejuate de împlinirea a 75 de ani de la Insurecția din Ilinden – a publicat un volum cu „Mărturii sârbești și croate privind naționalitatea bulgară din Macedonia”⁶⁴. Mesajul lucrărilor sale este foarte clar: „macedonismul” este o teorie falsă, slavii din Macedonia sunt *bulgari*.

3. Tracia

Din cele prezentate mai sus a reieșit că multe lucrări publicate (izvoare, sinteze, monografii) în ultimii ani abordează și problemele Traciei în epoca modernă, fie că este vorba de Tracia egeeană, fie de cea adrianopolitană. Cercetările privind Macedonia au avut în vedere frecvent și luptele de eliberare ale bulgarilor din Tracia; de asemenea, politica și activitățile ORIM – în prima fază ORIMA – nu au ignorat evoluțiile din Tracia.

În raport cu contribuțiile privitoare la istoria Macedoniei, cele referitoare exclusiv la Tracia sunt mai reduse numeric. Poate și miza este mai mică; să nu uităm, în egală măsură, că Mișcarea pentru Drepturi și Libertăți (partidul etnicilor turci) din Bulgaria a susținut candidații dreptei la recente alegeri prezidențiale și se află în opoziție cu actuala Söbrenie dominată de PSB, deși, după victoria lui Petăr Stoiarov, nu sunt excluse alegeri generale anticipate.

Să reținem, totuși, câteva titluri care completează contribuțiile precedente. În 1995, Ivan Ilčev a publicat un volum de izvoare despre „Problema orientală în documente diplomatice, amintiri ale oamenilor politici și materiale din presa periodică a epocii”⁶⁵.

Între sinteze, remarcăm o istorie a Traciei orientale (secolele XV-XX), apărută în 1994 sub semnătura lui Stoiarov Raičevski⁶⁶.

Staiko Trifonov a publicat mai demult (1988 și 1989) două studii cu caracter monografic, unul privind „Mișcarea bulgară de eliberare națională din Tracia, 1919-1934”⁶⁷, altul despre regimul de ocupație al Antantei în Tracia din anii 1919-1920⁶⁸. Unele aspecte au fost reluate recent de Todor Kosatev în monografia „Problema tracă în politica externă a Bulgariei, 1919-1923”⁶⁹ și acad. Dimităr Kosev (decedat în octombrie 1996) în lucrarea „Politica externă a Bulgariei în timpul guvernării lui Andrei Liapčev, 1926-1931”⁷⁰.

4. Dobrogea

O primă observație: în istoriografia bulgară s-a conturat deja o disciplină autonomă – „dobrogenistica” – istorie, cultură, civilizație, arte, folclor, etnografie etc. Chiar dacă este vorba numai de ultimii ani, istoria acestei discipline oferă un foarte bogat material documentar.

a) *Cadre instituționalizate*. Am amintit deja de nucleul de specialiști în „problema națională” de la Institutul de Istorie din Sofia, între care se află și cercetători care se ocupă exclusiv de problemele Dobrogei, relațiile cu România și statutul minorității bulgare de pe teritoriul românesc.

De asemenea, la Universitatea „Sf. Kiril și Metodiu“ din Veliko Târnovo – a doua ca importanță din Bulgaria – este predat un curs special de istorie a României după 1859, unde, firește, este abordată și istoria Dobrogei. La aceeași universitate funcționează un Centru de cercetări privind istoria comunităților bulgare din nordul Mării Negre – Moldova, Ucraina, Rusia, dar și Dobrogea. Rezultatele sunt publicate anual într-un volum masiv (patru în anii 1992-1995)⁷¹.

Muzeele de istorie din Varna, Balçic, Dobrici, Silistra, Turtucaia, Ruse, susținute de la Sofia și Veliko Târnovo, organizează periodic sesiuni științifice aniversare sau tematice: 50 și 55 de ani de la retrocedarea Cadrilaterului, 80 de ani de la izbucnirea crizei balcanice, 80 de ani de la Tratatul de la București, 80 de ani de la victoria de la Turtucaia etc. În mare parte, actele acestor reuniuni cu caracter științific sau cultural sunt publicate cu sprijinul autorităților locale⁷².

Să reținem tot aici că Muzeele de Istorie de la Dobrici și Silistra editează în colaborare revista anuală „Dobrogea“ (11 numere în perioada 1984-1994, dar ultimul număr a apărut practic în 1995), cu caracter științific și cu contribuții constante ale unor specialiști de la Sofia sau Veliko Târnovo. Cea mai mare parte a studiilor abordează probleme de istorie modernă a Dobrogei.

b) *Ediții de izvoare*. În categoria *documente* pot fi incluse atât edițiile de izvoare privind exclusiv istoria Dobrogei și a bulgarilor de pe teritoriul românesc, cât și cele de documente interne și externe referitoare la istoria generală a Bulgariei, în care apar frecvent informații despre „dosarul“ dobrogean. Nu revenim la publicațiile deja menționate.

Cea mai importantă ediție este cea de „Izvoare privind istoria Dobrogei“, două volume masive acoperind perioada 1878-1941, apărute în anii 1992-1993⁷³.

La fel de prețioasă este culegerea „Bulgarii din România, secolele XVII-XX. Documente și materiale“, publicată în 1994⁷⁴. Să reținem că limitele cronologice exacte sunt 14 iunie 1654 – 24 mai 1992.

În categoria așa-numitelor *izvoare secundare* atrage atenția un volum masiv, editat în 1993, intitulat „Dobrogea de nord. Note de călătorie și amintiri privind pe bulgari (1878-1940)“⁷⁵. Alcătuitorul, Jeko Popov, publică de fapt o parte din materialul documentar, inegal ca valoare, utilizat pentru elaborarea a două monografii pe care le vom menționa la categoria respectivă.

Tot aici am putea include și o culegere de rapoarte, redactate de membrii expediției științifice bulgare – universitari și savanți (istorici, filologi, juriști, economiști, oameni politici), care au efectuat un stagiul de documentare în Dobrogea vremelnice ocupată în anul 1917. Aceste texte, unele editate, au fost reunite și publicate integral prima dată în 1994⁷⁶. În legătură cu tezele susținute în aceste rapoarte, comentariile sunt de prisos.

c) *Sinteze și monografii*. Ideea unei sinteze de istorie generală a Dobrogei este mai veche, dar proiectul nu a prins viață decât în 1986, când a fost publicată la Varna „O scurtă istorie a Dobrogei“ din preistorie până în epoca socialistă⁷⁷; firește, pentru ultima fază, analiza s-a limitat la Dobrogea meridională aflată la frontierele Bulgariei.

Conceput în urmă cu două decenii, tratatul academic de „Istorie a Dobrogei“ a ajuns în 1988 abia la volumul al III-lea, perioada cuprinsă între secolul al XV-lea

și 1878⁷⁸. Continuarea lui a fost, se pare, sistată, ca și cea a tratatului general de „Istorie a Bulgariei“.

Abordările monografice directe nu sunt multe, dar merită să fie inventariate. Jeko Popov pare a fi cel mai prolific autor. În 1993 a publicat amplul volum „Bulgarii din Dobrogea de nord, 1878-1913“⁷⁹, pentru ca în anul următor să-i apară o lucrare la fel de masivă, „Problema națională bulgară în relațiile bulgaro-române, 1878-1902“⁸⁰, o tentativă de integrare a „dosarului“ dobrogean în concepția generală despre „interesul național“ al Bulgariei în perioada respectivă.

O monografie recentă (1994) despre „Problema dobrogeană în viața politică bulgară, 1918-1923“ este semnată de Stefan Ančev⁸¹ de la Universitatea din Veliko Târnovo. Autorul caută să aprofundeze unele aspecte specifice ale destinului Dobrogei de la încetarea ocupației militare a Puterilor Centrale și ale manierei în care guvernul agrarian condus de Aleksandăr Stamboliiski și celelalte forțe politice au abordat relațiile cu România, cu deosebire în privința statutului minorității bulgare.

Lidera disciplinei „dobrogenistica“ pentru epoca modernă pare a fi Antonina Kuzmanova. Autoare încă din 1984 a unei lucrări despre „Politica balcanică a României, 1933-1939“⁸², ea s-a remarcat în 1989 prin publicarea monografiei „De la Neuilly la Craiova. Problema Dobrogei de sud în relațiile internaționale (1919-1941)“⁸³. Cercetătoare principală gr. I la Institutul de Balcanistică din Sofia, este profesoară la Universitatea din Veliko Târnovo, redactor-șef al anuarului „Dobrogea“, cu contribuții constante în toate volumele colective privind direct sau indirect probleme ale istoriei acestui teritoriu.

Câteva studii monografice au ca subiecte diverse aspecte ale istoriei luptelor de eliberare, fie de sorginte comunistă, fie naționalistă, ale bulgarilor dobrogeni din perioada interbelică. Astfel, Kristina Popova a analizat activitatea organizațiilor de tineret dobrogene din Bulgaria, 1919-1934⁸⁴, Stanka Gheorghieva a refăcut istoria „Cetei dobrogene“ din anii 1923-1926⁸⁵, iar Petăr Todorov, profesor la Universitatea din Veliko Târnovo, a publicat în 1992 o amplă monografie consacrată „Luptelor de eliberare din Dobrogea. Organizația Revoluționară Dobrogeană, 1925-1940“⁸⁶.

Este vorba deci de eforturi concertate menite să acopere cât mai multe aspecte din istoria modernă a Dobrogei. Nu ne vom opri asupra numeroaselor studii risipite în revistele de specialitate, „Dobrogea“, dar nu numai, și în lucrări colective; numărul specialiștilor – din toate generațiile și cu bune cunoștințe de limbă română și privind istoriografia românească – în „dobrogenistică“ este suficient de mare; de câțiva ani am remarcat contribuțiile lui Blagovest Njagulov⁸⁷ de la Institutul de Istorie.

Două delimitări la acest capitol.

Nici o contribuție științifică notabilă din istoriografia bulgară a ultimului deceniu nu pune la îndoială caracterul istoric eminent al „bulgăresc“ al întregului teritoriu dintre Dunăre și Marea Neagră.

O comparație între „dobrogenistica“ și „românistica“ din Bulgaria și eventuala „bulgaristică“ din România – evident în domeniul istoriei – nu ne pune într-o lumină favorabilă.

5. Ținuturile occidentale

În ansamblul „interesului național“, ponderea acestei probleme este redusă, dar nu ignorată, dacă amintim, de pildă, că în 1994 a apărut în editura ORIM un fel de manifest intitulat „Pentru revizuirea Tratatului de la Neuilly și retrocedarea ținuturilor occidentale“, semnat de Stoian Boiadjiev⁸⁸; autorul nu ne este cunoscut decât printr-o lucrare din 1940 în care se întreba „dacă există o națiune macedoneană?“⁸⁹.

Cea mai importantă analiză științifică a problemei rămâne monografia lui Metodi Petrov din 1995, „Mișcarea de eliberare națională din ținuturile occidentale, 1919-1934“⁹⁰.

*

* * *

Nu putem încheia aceste rânduri fără câteva observații, dincolo de faptul că analiza noastră a avut în vedere doar o parte, desigur semnificativă, a producțiilor istoriografiei bulgare din ultima perioadă în raport cu „interesul național“. Cercețările sunt numeroase și variate, existând și tentative ambițioase vizând întregul spațiu balcanic. Un singur exemplu: în 1992, într-un volum colectiv – dezbătut și în Institutul nostru – Kraștju Mančev publica un studiu despre „Problema națională în Balcani până la al doilea război mondial“⁹¹. În 1995, același istoric a reluat tema într-o monografie, mai curând o culegere de studii – „Problema națională în Balcani“⁹² – în care analizează și aspecte postbelice precum „Teoria și practica regimului comunist și problema națională în Iugoslavia“, „Politica față de minoritățile naționale în Bulgaria și România“, „Grecia, Turcia și Cipru între ele“, subiecte de altfel abordate mai sintetic de ceilalți autori ai volumului din 1992.

În concluzie:

1. Istoricii bulgari sunt foarte sensibili la conceptul de „interes național“/„problemă națională“.

2. Nu există deosebiri notabile între tezele și argumentele susținute de cercetătorii importanți în privința caracterului istoric „bulgăresc“ al teritoriilor menționate din afara granițelor statului – Macedonia, Tracia, Dobrogea, ținuturile occidentale.

3. Eforturile de reabilitare a oricărei personalități care a slujit într-un fel sau altul împlinirea idealurilor naționale sunt consecvente; de asemenea, sunt condamnate explicit sau implicit decizii politice, îndeosebi ale PCB, care au adus deservicii apărării „interesului național“.

4. Resursele umane și materiale puse în serviciul susținerii legitimității istorice a realizării unității naționale ni se par mari în raport cu situația economico-financiară a țării din ultimii ani.

5. Nu există neconcordanțe de *fond* între convingerile intime și unele manifestări publice ale oamenilor politici cu influență din Bulgaria actuală și concluziile istoricilor de prestigiu în abordarea „interesului național“.

* Informațiile sunt la nivelul lunii decembrie 1996.

1. *Istoriya na Bălgariya* prez pogleda na istoricite Ivan Božilov, Vera Mutafchieva, Konstantin Kosev, Andrej Pantev, Stojčo Grănčarov, Sofija, Izdatelska kăšta „Hristo Botev“, 1993, 759 p.
2. Hristo Matanov, Todor Dakov, Bobi Bobev, *Tekstove i dokumenti po istoriya na Bălgariya*, Sofija, Bulvest 2000, 1993, 502 p.
3. Veličko Gheorghiev i dr., *Istoriya na bălgarite 1878-1944 v dokumenti*, v tri toma. Tom I, 1878-1912. Čast părva, *Văzstanovjavane i razvitie na bălgarskata dăržava*, Sofija, Izdatelstvo „Prosveta“, 1994.
4. Veličko Gheorghiev, Stajko Trifonov, *Istoriya...*, Tom I, 1878-1912. Čast vtora, *Bălgarite v Makedonija, Trakija i Dobrudža*, Sofija, Izdatelstvo „Prosveta“, 1996, 624 p.
5. *Vănšnata politika na Bălgariya. Dokumenti i materiali*. T. 1, 1879-1886, Sofija, Nauka i Izkustvo, 1978, 857 p.
6. *Ibidem*, T. 2, 1886-1887, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1995, 631 p.; T. 3, I, 1887-1890, Sofija, Akademično Izdatelstvo, 1995, 544 p.
7. Milen Kumanov, *Političeski partii, organizacii i dviženija v Bălgariya i tehните lideri, 1879-1949. Kratăk istoričeski spravočnik*, Sofija, Prosveta, 1991, 256 p.
8. *Bălgarskite političeski voditeli, 1879-1994. Album – spravocnik*. Săstaviteli: Milen Kumanov i Zoja Andonova. Predgovor: Milen Kumanov, Sofija, IK „Heraklit A & N, /1995/, 254 p.
9. *Ibidem*, p. 241.
10. „Makedonija“, Sofija, godina XXXVIII, broj 42, 23 oktombri 1996, p. 8.
11. Vezi deklaraciile Irinei Bokova în *loc. cit.*
12. Pentru punctul de vedere actual al ORIM-USM privind rădăcinile ei istorice, vezi: Krasimir Karakačanov, *VMRO. 100 godini borba za Makedonija*, Sofija, Makedonija Pres, 1996, 223 p.
13. Dobrin Mičev, Dimităr Gocев, Trendafil Mitev, *Ivan Mihajlov i nacionalnoosvoboditelno to dviženie na makedonskite bălgari (100 godini ot roždenieto mu)*, în „Makedonski pregled“, Sofija, god. XIX, 1996, kn. 3, p. 5-54.
14. *Makedonija prez pogleda na avstrijski konsuli. 1851-1877/78*, T. I (1851-1865). Podbor i redackija V. Paskaleva, Sofija, Makedonski Naucen Institut, 1994, 395 p.
15. *Bălgariya v avstro-ungarskite diplomatičeski dokumenti, 1879-1885*. Radackija: Cvetana Todorova, Sofija, Universitetski Izdatelstvo, 1993, 557 p.
16. *Britanski diplomatičeski dokumenti po bălgarskija nacionalen văpros*. Otgovoren redaktor: prof. dr. Veselin Trajkov. Tom I (1878-1893). Săstaviteli: Vesela Trajkova, Aleksandăr Grebenarov, Rumen Karaganev, Rumjana Prahova, Sofija, Makedonski Naucen Institut, 1993, 380 p.
17. Veličko Gheorghiev i dr., *Grăckata i srăbskata propaganda v Makedonija. Novi dokumenti*, Sofija, Makedonski Naučen Institut, 1995, 552 p.
18. Atanas Šopov, *Dnevnik, diplomatičeski raporti i pisma*. Săstavitel: Ilija Paskov, Sofija, Makedonski Naučen Institut, 1995, 288 p.
19. *Čehoslovaški izvori za bălgarskata istoriya*, T. I, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1985, 407 p.
20. *Ibidem*. T. II, Izdatelstvo na B.A.N., 1987, 378 p.
21. *Česki i slovaški izvori za bălgarskata istoriya*. T. III, Izdatelstvo na B.A.N., 1994, 293 p.
22. *Bălgaro-polski otnošenija, 1918-1944. Dokumenti i materiali*. T. I, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1988, 765 p.

23. *Bălgarija – svoenravnijat sâjuznik na Tretija Rajh*. Predgovor: Vitka Toškova, Sofija, Voennioizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonossec“, 1992, 361 p.
24. *Bălgarija – nepriznatijat protivnik na Tretija Rajh*. Predgovor: Vitka Toskova, Sofija, Izdatestvo na M.O., 1995, 294 p.
25. Stefan Stambolov, *Dnevnik*. Predgovor: Milen Kumanov, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1991, 168 p.
26. Idem, *Ličnijat arhiv na Stefan Stambolov*. Săstavitel: Milen Kumanov, t. 1, Sofija, Otečestvo, 1994, 332.; t. 2, 1995, 296 p.
27. *Vătrešnata makedonsko-odrinska revolucionna organizacija prez pogleda na nejnite osnovateli*. Săstaviteli: Todor Petrov, Cočo Biliarski, Sofija, Voennioizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonossec“, 1995, 252 p.
28. Ivan Evstratiev Ghešov, *Lična korespondencija*. Săstaviteli: Radolav Popov, Vasilka Tankova, Sofija, Akademično Izdatelstvo, 1994, 318 p.
29. Simeon Radev, *Konferencijata v Bukurešt i Bukureštikijat mir ot 1913 g. Memoari*, Sofija, Tina Pres, 1992, 158 p.
30. Vasil Radoslavov, *Bălgarija i svetornata kriza*. Vtoro fototipno izdanie, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1993, 217 p.; p. 5-22: Predgovor: Milen Kumanov, *Vasil Radoslavov i negovite memoari*.
31. Petăr Pešev, *Istroičeskite săbitija i dejateli ot navečerieto na Osvoboždenieto ni do dnes. C beležki za žīvota mi. Čuto, vidjano, prežijnjano*. Treto fototipno izdanie. Predgovor: Milen Kumanov, Sofija, Izdaelstvo na B.A.N., 1993, 864 p.
32. Todor Aleksandrov, *Dnevnik i korespondencija ot Părvata svetovna vojna, 1915-1918*. Săstaviteli: Cočo Biljarski, Todor Petrov, Stara Zagora, Zname, 1994, 80 p.
33. Ivan Mihajlov, *VMRO*. Predgovor: Krasimir Karakačanov, Sofija, Diks, 1991, 135 p.
34. Idem, *Stalin i makedonskijat văpros*, Blagoevgrad, Orbel, 1994, 87 p.
35. Idem, *Izbrani proizvedenija: VMRO, Makedonija – Svejcarija na Balkanite, Ubijstvoto na Todor Aleksandrov*. Săstaviteli: Krăstju Gherghinov, Cočo Biljarski, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1993, 495.
36. Idem, *Makedonija – Svejcarija na Balkanite (2 izdanie)*, Sofija, Orbel, 1995, 136 p.
37. *Trite dela – Praga – Viena – Milano*, Sofija, Arges, 1990, 291; cf. studiul nostru, *Nationalism, comunism, terorism în Balcani: ORIM și sfărșitul lui Todor Aleksandrov (1924)*, în „Sud-Estul și contextul european. Buletin“, București, V, 1996, p. 33-42.
38. *Zašto be ubit Aleksandăr Protogherov: svetlina vărhu săbitijata ot 1924 do 1928 g. po dannii na VMRO (2 izdanie)*, Sofija, Peltekov, 1992, 190 p.
39. Petăr Džidrov, *Problemăt za Makedonija*. Stenogr. reč dăržana na 27 april 1930 g., Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1995, 135 p.
40. Aleksandăr Malinov, *Stranički ot našata nova polițičeska istorija (Spomeni)*. Predgovor: Milen Kumanov, Sofija, Hristo Botev, 1993, 142 p.
41. Bogdan Filov, *Dnevnik*. Pod obštata redakcija na akademik Ilčo Dimitrov, Sofija, Izdatelstvo na Otečestvenija Front, 1990, 810 p.
42. *Nacionalnoosvoboditenoto dvizenie na makedonskite i trakijskite bălgari, 1878-1944*, v 4 t. Glaven redaktor: Dobrin Mičev, T. 1, 1878-1893, Sofija, 1994, 307 p.
43. *Ibidem*, T. 2, 1893-1903, Sofija, 1995, 424 p.
44. Milen Kumanov, *Makedonija. Kratāk istoričeski spravočnik*, Sofija, Izdatselska kăšta „Tina Press“, 1993, 287 p.
45. *Izsledvanija po makedonski văpros (Sbornik)*, kn. 1, Sofija, Makedonski Naučen Institut, 1993, 517 p.

46. Krasimir Karakačanov, *op. cit.*, Sofija, Makedonija Pres, 1996, 223 p.
47. Nina Djulgherova, *Bălgarskijat nacionalen vāpros v politikata na Rusija i Avstro-Ungarija, 1894-1903*, Sofija, B.A.N., 1994, 173 p.
48. Radoslav Mišev, *Avstro-Ungarija i bălgarskoto nacionalnoosvoboditelno dviženie v Makedonija i Odrinska Trakija, 1893-1912*, Universitetsko Izdatelestvo, 1993, 182 p.
49. Todor Petrov, *Nelegalnata armija na VMORO v Makedonija i Odrinsko, 1899-1908*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1993, 228 p.
50. Svetlozar Eldarov, *Tajnite oficerski bratstva i osvoboditelnite borbi na Makedonija i Odrinsko, 1897-1912*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1993, 135 p.
51. Dimităr Miščev, *Učastieto na naselenieto ot Makedonija v bălgarskata armija prez Părvata svetovna vojna, 1914-1918*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1994, 199 p.
52. Trendafil Mitev, *Bălgarskata emigracija i borbite za osvoboždenieto na Makedonija, 1919-1945*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1993, 495 p.
53. Ilijana Zaharieva, *Makedonija – imeto na razdora. Čast 1. Grăckite komunisti, Kominternăt i makedonskijat vāpros (1918-1940)*, Sofija, Svetulka, 1992, 200 p.
54. Vasil Vasilev, *Pravitestvoto na BZNS, VMRO i bălgaro-jugoslavskite otnošeniia*, Sofija, B.A.N., 1991, 344 p.
55. Kostadin Palešutski, *Makedonskoto osvoboditelno dviženie sled Părvata svetovna vojna (1918-1924)*, Sofija, B.A.N., 1993, 271 p.
56. *Izstrel v Burgteatăr*. Redaktor: Milen Kumanov, Sofija, 1994, 136 p.
57. Gheorghi Markov, *Parola „Sabija“. Zagovorite i prevratite na Voennija Săiuz, 1919-1936*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1992, 196 p.
58. Idem, *Kambanite bijat sami: nasilie i politikata v Bălgarija, 1919-1947*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1994, 156 p.
59. Dečo Dobrinov, *VMRO (obedinena)*, Sofija, Universitetsko Izdatelestvo. 1993, 270 p.
60. Dobrin Mičev, *Nacionalnoosvoboditelnoto dviženie na makedonskite bălgari (19 mai 1934-1941 g.)*, in „Makedonski pregled“, Sofija, god. XIX, 1996, kn. 2, p. 27-68.
61. Idem, *Makedonskijat vāpros i bălgaro-jugoslavskite otnošeniia (9 septemvri 1944-1949 g.)*, Sofija, Universitetsko Izdatelestvo, 1994, 512 p.
62. Miščo Lalkov, *Ot nadežda kăm razočoravane. Idejata za federacijata b Balkanski Jugoiztok, 1944-1948*, Sofija, Vek 22, 1994, 304 p.
63. Kosta Čarnošanov, *Makedonizmat i săprotivata na Makedonija sreštu nego*, Sofija, Universitetsko Izdatelestvo, 1992, 533 p.
64. Idem, *Srăbski i hărvatski svidelestva za bălgarskata narodnost v Makedonija*, Blagoevgrad, 1978.
65. *Iztočnijat vāpros v diplomatičeski dokumenti, spomeni na političeski deici i materiali ot periodicen pečat na epohata*, Săstavitel: Ivan Ilčev, Sofija, Universitetsko Izdatelestvo, 1995, 273 p.
66. Stojan Rajčesovski, *Iztočna Trakija: istorija, etnosi, preselenija, XV-XX v.* Sofija, Otečestvo, 1994, 319 p.
67. Stajko Trifonov, *Bălgarskoto nacionalnoosvoboditelno dviženie v Trakija, 1919-1934*, Sofija, 1988.

68. Idem, *Antantata v Trakija, 1919-1920*, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1989, 261 p.
69. Todor Kosatev, *Trakijskijat vāpros vāv vānšnata politika na Bālgarija, 1919-1923*, Sofija, Akademično Izdatelstvo, 1996, 250 p.
70. Dimitār Kosev, *Vānšnata politika na Bālgarija pri upravljenieto na Andrej Ljapcev, 1926-1931*, Sofija, Akademichno Izdatelstvo, 1995, 222 p.
71. „Bālgarite v Severnoto Pričernomorija: izsledvanija i materiali“, t. 1-4, Veliko Tārnovo, 1992-1995; ultimul tom are 456 p.
72. Vezi, de pildā: *50 godini ot vāzvraštāneto na Južnaja Dobrudža. Sbornik s izsledvanija*, Istoricheski Muzej – Silistra, Istoricheski Muzej – Tolbuhin (Dobrić), Silistra, 1990, 313 p.; *Balčik – dremost i sāvrema*, Dobrić, 1990, 197 p.; Naučna konferencija, *Bukureštiskij dogovor i sādbata na Južna Dobrudža (Dobrić, 21 septemvri 1993 g.)*. Sbornik s izsledvanija, Istoricheski Muzej, Dobrić, 1994, 104 p.; *Tutranken v istoričeskoto razvitie na Dobrudža*, Tutranken, 1995, 240 p.; *80 godini ot Balkanskite vojni, 1912-1913. Sbornik*, Sofija, 1995, 196 p.
73. *Izvori za istorijata na Dobrudža*. T. 1, 1878-1919. Sāstaviteli: Žeko Popov, Kosjo Penčikov, Petār Todorov, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1992, 545 p.; T. 2, 1919-1941. Sāstaviteli: Petār Todorov, K. Penčikov, Stela Izvorska, Marin Cucov, Antonina Kuzmanova, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1993, 506 p.
74. *Bālgarite v Rumānija, XVII-XX v. Dokumenti i materiali*. Sāstaviteli: Maksim Mladenov, Nikolaj Žecev, Blagovest Njagulov, Sofija, Akademično Izdatelstvo, 1994, 420 p.
75. *Severna Dobrudža: pātepsi beležki i spomeni za bālgarite (1878-1940)*. Sāstavitel: Žeko Popov, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1993, 470 p.
76. *Naučna ekspedicija v Dobrudža 1917: Dokladi na universitetski i drugi učeni*. Sāstavitel: Petār Petrov, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1994, 478 p.
77. *Kratka istorija na Dobrudža*. Sāstavitelstvoto i obšta redakcija: Velko Tonev i Jordan Zarčev, Varna, Knigoizdatelstvo „Gheorgi Bakalov“, 1986, 439 p.
78. Str. Dimitrov, N. Žečev, V. Tonev, *Istorija na Dobrudža*. T. 3, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1988, 328 p.
79. Žeko Popov, *Bālgarite v Severna Dobrudža, 1878-1913*. Pod naučnata redakcija na prof. dr. Elena Statelova, Sofija, Izdatelskata kāšta „Ivan Vazov“, 1993, 535 p.
80. Idem, *Bālgarskijat nacionalen vāpros v bālgaro-rumānskite otnošenija, 1878-1902*, Sofija, Mediakom, 1994, 567 p.
81. Stefan Ancev, *Dobrudžanskijat vāpros v političeskijata život na Bālgarija, 1918-1923*, Veliko Tārnovo, 1994, 325 p.
82. Antonina Kuzmanova, *Balkanskata politikata na Rumānija, 1933-1939*, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1984, 217 p.
83. Idem, *Ot Njoi do Krajova. Vāprosāt za Južna Dobrudža v meždunarodnite ostošenija (1919-1940)*, Sofija, Nauka i Izkustvo, 1989, 307 p.
84. Kristina Popova, „*Za Dobrudža gotovi sme*“. *Dobrudžanskite mladežki organizaciji v Bālgarija, 1919-1934*, Sofija. Universitetsko Izdatelstvo, 1993, 124 p.
85. Stanka Gheorghieva, *Dobrudžanskata četa (1923-1926 g.)*, Sofija, Voenna Izdatelstvo, 1991, 84 p.
86. Petār Todorov, *Osvoboditelnite borbi na Dobrudža. Dobrudžanskata Revolucionna Organizacija, 1925-1940*, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1992, 380 p.
87. Blagovest Njagulov, *La question de la Dobroudja dans les relations bulgares-roumaines au cours du premier gouvernement national-taraliste en Roumanie (1928-1931)*, in „*Études balkaniques*“, Sofia, 1989, nr. 4, p. 21-40; idem, *Visšijat*

- săvet na bălgarite v Rumânija. 1927-1929*, in „Vekove“, Sofija, 1990, nr. 4, p. 25-35; idem, „*Novite*“ *stari orientiri na sãvremeneta rumãnska dobrudžanistika*, in „Dobrudža“, Dobrić-Silistra, 1994, nr. 11, p. 249-258; idem, *Rumãnskoto vladicestvo i nacionalното sãznanie na bălgarite v Južna Dobrudža*, in Naučna Konferencija, *Bukureškijat...*, p. 77-87; idem, *Les images de „l'autre“ chez les Bulgares et les Roumains (1878-1941)*, in „Études balkaniques“, Sofia, 1995, nr. 2, p. 3-25.
88. Stojan Bojadžiev, *Za revizija na Njojskija dogovor i za vrãštane na Zapadnite pokrajnini*, Sofija, VMRO, 1994, 16 p.
89. Idem, *Sãstestvuvã li makedonska nacija?*, Sofija, 1940.
90. Metodi Petrov, *Nacionalnoosvoboditelното divženie v Zapadnite pokrajnini, 1919-1934*, Sofija, Akademichno Izdatelstvo, 1995, 198 p.
91. Krãštju Mančev, *National Problem in the Balkans until the Second World War*, in „National Problems in the Balkans: History and Contemporary Developments“, Sofia, ARGES Publishing House, 1992, p. 9-57.
92. Idem, *Nacionalnijat vãpros na Balkanite*, Sofija, Izdatelstvo LANS, 1995, 400 p.